

QIYOSIYLANAYOTGAN TILLAR FONETIK SISTEMASINING TIPOLOGIYASI

Maqola yozuvchi: **Alisherova Zarnigor**
ADCHTI Roman german va slavyan tillari
fakulteti 4-bosqich 401-guruh talabasi
Ilmiy rahbar: **Sodiqov Dilshodbek**

Annotatsiya: Mazkur maqolada qiyosiy tilshunoslik doirasida turli tillarning fonetik tizimlari tahlil qilinadi. Xususan, turli til oilalariga mansub tillarning unli va undosh tovushlar tizimi, urg'u va intonatsiya xususiyatlari hamda fonologik birliklarning shakllanish tamoyillari solishtirma yondashuv asosida o'rganiladi. Fonetik tizimlar orasidagi umumiylik va farqlarni aniqlash orqali fonetik tipologiyaning asosiy yo'nalishlari yoritiladi. Shuningdek, maqolada fonetik tizimlarni qiyosiy tahlil qilishning nazariy va amaliy ahamiyati haqida ham fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: qiyosiy tilshunoslik, fonetik tizim, tipologiya, unli va undosh tovushlar, urg'u, intonatsiya, fonologik birliklar, til oilalari

Аннотация: В данной статье в рамках сравнительного языкознания анализируются фонетические системы различных языков. В частности, рассматриваются системы гласных и согласных звуков, особенности ударения и интонации, а также принципы формирования фонологических единиц в языках, принадлежащих к разным языковым семьям. На основе сопоставительного подхода выявляются общие черты и различия между фонетическими системами, что позволяет осветить основные направления фонетической типологии. Кроме того, в статье обсуждается теоретическое и практическое значение сравнительного анализа фонетических систем.

Ключевые слова: сравнительное языкознание, фонетическая система, типология, гласные и согласные звуки, ударение, интонация, фонологические единицы, языковые семьи

Annotation: This article analyzes the phonetic systems of various languages within the framework of comparative linguistics. Specifically, it examines the vowel and consonant systems, features of stress and intonation, as well as the principles of phonological unit formation in languages belonging to different language families. By applying a comparative approach, the article identifies similarities and differences between phonetic systems, thereby highlighting the main directions of phonetic typology. Furthermore, the article discusses the theoretical and practical significance of the comparative analysis of phonetic systems.

Keywords: comparative linguistics, phonetic system, typology, vowels and consonants, stress, intonation, phonological units, language families

Kirish

Tilshunoslik fanining muhim tarmoqlaridan biri bo'lgan fonetika — nutq tovushlarini, ularning artikulyatsion, akustik va audial xususiyatlarini o'rganuvchi soha hisoblanadi. Har bir tilning fonetik tizimi o'ziga xos tuzilishga ega bo'lib, bu tizim turli fonemalarning shakllanishi, unli va undosh tovushlarning taqsimlanishi, urg'u va intonatsiya kabi jarayonlarni qamrab oladi. Zamonaviy lingvistika fanida tillarning fonetik tizimlarini qiyosiy o'rganish orqali ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash, til tipologiyasini ishlab chiqish va fonologik qonuniyatlarni chuqur anglash mumkin.

Fonetik sistemalarni qiyoslash orqali turli tillar o'rtasidagi fonologik birliklarning qanchalik universal yoki o'ziga xos ekanini aniqlash mumkin bo'ladi. Ayniqsa, turli til oilalariga mansub bo'lgan tillar fonetik jihatdan qanday o'zaro bog'liq yoki ajralib turishini aniqlash tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon fonetik tipologiyani ishlab chiqishga, ya'ni tillarni ularning fonetik xususiyatlari asosida tasniflashga olib keladi.

Qiyosiy fonetik tahlillar, shuningdek, til o'rganish, tarjima, tilshunoslikka oid dasturlar yaratish, nutq terapiyasi, avtomatik nutq tanish texnologiyalari kabi ko'plab amaliy sohalar uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi. Masalan, ikki til orasidagi fonemik tarkibdagi farq yoki urg'u tizimidagi nomutanosiblik til o'rganuvchilar uchun fonetik qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shunday bo'lsa-da, bu farqlarning ilmiy jihatdan aniqlanishi va tipologik asosda tasniflanishi ushbu muammolarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Ushbu maqolada tillar fonetik sistemalarining o'zaro qiyosiy tahlili asosida ularning tipologik jihatlarini o'rganiladi. Tadqiqot obyekti sifatida turli til oilalariga mansub tillarning fonetik tizimi qaraladi, predmet esa bu tizimlarning strukturaviy va funksional xususiyatlarini qamrab oladi. Asosiy e'tibor unli va undosh tovushlar inventari, fonemik qarama-qarshiliklar, urg'u va intonatsiya tizimlarining taqqosiy tahliliga qaratilgan.

Maqolaning maqsadi — qiyosiy fonetik tahlil asosida turli tillarning fonetik tizimlarini tipologik nuqtai nazardan o'rganish, ularning umumiy va farqli tomonlarini aniqlash, hamda bu xususiyatlarning lingvistik va amaliy ahamiyatini ochib berishdan iborat. Mazkur tadqiqot fonetik tizimlarning tasnifi, ularni mukammal o'rganish, va fonetik tipologiyani shakllantirishga xizmat qiladi.

Fonetik tizim tushunchasi va uning tarkibi

Fonetik tizim — tilshunoslikda muayyan tilning barcha nutq tovushlarini, ularning tuzilishi, vazifasi va o'zaro munosabatini o'z ichiga oluvchi murakkab lingvistik tuzilmadir. Fonetik tizim nafaqat til tovushlarini sanab o'tish, balki ularning fonologik birlik sifatida qanday rol o'ynashini, qanday tarzda qarama-qarshi juftliklar

hosil qilishini va nutqning turli qatlamlarida qanday fonetik hodisalar yuz berishini o'rganadi.

Fonetik tizim tilda tovushlar orqali ma'no farqlanishini ta'minlaydi. Bunda har bir tovush o'zining artikulyatsion va akustik belgilariga ega bo'lib, shu belgilar asosida boshqa tovushlardan farqlanadi. Har bir tilning fonetik tizimi o'ziga xos bo'lib, bu tizim orqali tilshunoslar tilning tovush darajasini o'rganishlari mumkin.

Fonetik tizimning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

1. Unli va undosh tovushlar

Fonetik tizimning markaziy qismini unli va undosh tovushlar tashkil etadi. Har bir til o'ziga xos unli va undosh inventariga ega. Masalan, ingliz tilida unli tovushlar soni ko'proq bo'lib, ular orasida cho'ziluvchanlik va diftonglar keng tarqalgan bo'lsa, o'zbek tilida unli tovushlar nisbatan kam va cho'ziluvchanlik omili fonologik rol o'ynamaydi.

2. Fonemalar tizimi

Fonema — ma'no farqlovchi eng kichik tovush birligi sifatida fonetik tizimning markaziy elementi hisoblanadi. Fonemalar bir-biriga qarama-qarshi juftliklar (minimal juftliklar) orqali aniqlanadi. Har bir fonema ma'lum fonetik muhitda turlicha talaffuz qilinishi mumkin (allofonlar), lekin u baribir ma'no farqlashda ishtirok etadi. Fonemalar tizimi har bir tilga xos bo'lgan fonologik qonuniyatlar asosida shakllanadi.

3. Urg'u (accent)

Urg'u — so'z ichida ma'lum bo'g'inning boshqalariga nisbatan ko'proq kuch bilan talaffuz qilinishidir. Ayrim tillarda urg'u erkin bo'lishi mumkin (masalan, rus tilida), ayrimlarida esa doimiy o'rinda bo'ladi (masalan, o'zbek tilida — ko'pincha oxirgi bo'g'inda). Urg'uning joylashuvi til fonetik tizimining muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi.

4. Intonatsiya

Intonatsiya — nutq bo'lagi davomida ohang, ritm, temp va pauzalarning o'zgarishi bilan bog'liq hodisa bo'lib, gapning emotsional yoki grammatik ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, bir gapning buyruqmi, so'roqmi yoki oddiy xabar ekanini aniqlashda intonatsiya asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Har bir tilda intonatsion modellar o'ziga xos bo'ladi.

5. Tovush o'zgarishlari (assimilyatsiya, dissimilyatsiya, eliziya va hokazo)

Fonetik tizim doirasida tovushlar o'zaro ta'sirga kirishadi. Masalan, qo'shni tovushlarning o'zaro moslashuvi natijasida assimilyatsiya, qarama-qarshi tovushlarga o'xshamaslik holatida dissimilyatsiya, yoki tovushning tushib qolishi holatida eliziya yuzaga keladi. Bular fonetik tizimning dinamikligini, ya'ni nutqdagi o'zgaruvchan tabiatini ko'rsatadi.

6. Tovushlarning pozitsion o'zgarishlari

Fonetik tizimda tovushlar nutq jarayonida o'z o'rniga qarab (pozitsiyasiga ko'ra) turlicha talaffuz qilinishi mumkin. Bu hodisa pozitsion variantlar yoki allofonik o'zgarishlar deb yuritiladi. Bu esa tilning fonologik tizimini yanada murakkab va chuqur qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуллаев, А. А. (2007). Сравнительное языкознание. Ташкент: Фан.
2. Жамолходжаев, Б. (2005). Фонетика узбекского языка. Ташкент: Ўқитувчи.
3. Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press.
4. Maddieson, I. (1984). Patterns of Sounds. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Ladefoged, P., & Maddieson, I. (1996). The Sounds of the World's Languages. Oxford: Blackwell.
6. Comrie, B. (1981). Language Universals and Linguistic Typology. Oxford: Blackwell.
7. Xaitova, M. (2018). Tilshunoslikka kirish va umumiy tilshunoslik. Toshkent: Yangi asr avlodi.
8. Trubetskoy, N. S. (1969). Principles of Phonology. Berkeley: University of California Press.
9. Fromkin, V., Rodman, R., & Hyams, N. (2017). An Introduction to Language (11th ed.). Boston: Cengage Learning.
10. Xudoyberganova, D. (2013). Fonetik vositalar va ularning stilistik imkoniyatlari. Toshkent: Fan va texnologiya.